

УДК 054.6.572.024.94(477): XVIII/XIX ст.

О.М. Машкін
(м. Київ)

ІНОЗЕМЦІ В УКРАЇНІ у XVIII – першій половині ІХ ст.: ЗВИЧКИ, ПОВЕДІНКА, ВПОДОБАННЯ, ЕЛЕМЕНТИ ПОБУТУ

Стаття присвячена способу життя, звичкам та традиціям, яких дотримувалися іноземці, що проживали на українських землях наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У доробку розглядається ряд актуальних питань, пов'язаних з їх менталітетом, ступенем асиміляції, взаємодією з суспільством, у якому їм доводилося жити.

Статья посвящена образу жизни, привычкам и традициям, которых придерживались иностранцы, проживавшие на украинских землях в конце XVIII – начале XIX в. В исследовании рассматривается ряд актуальных вопросов, связанных с их менталитетом, степенью ассимиляции, взаимодействием с обществом, в котором им приходилось жить.

Article is devoted to lifestyle, habits and traditions followed by the foreigners who lived in the Ukrainian lands late XVIII – early XIX century. In the The investigation is devoted to a number of current issues related to their mentality, degree of assimilation, interaction with the community in which they had to live.

Прибуваючи у зазначений період часу з Європи на території Волинської, Подільської, Київської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній Російської імперії, більшість колоністів, окрім грошей та певного сільськогосподарського реманенту, везли с собою також ще і вантаж зовсім іншого гатунку, котрий можна окреслити суто філософським поняттям «внутрішній світ». Будучи за визначенням надзвичайно складним, це останнє включало в себе перш за все мову, культуру, освітній рівень, одяг, прикраси, ті звички й навички, що були характерні для переселенців на їх батьківщині, той, образно кажучи, «modus vivendi», якого кожний із них там дотримувався, ту систему сприйняття довкілля, котру мав у власній голові навіть самий останній емігрант, гамму почуттів, що буяла в окремо взятому серці, нарешті, віру, яка, запліднюючи душу, тільки і робить людину людиною. Крім того, кожному вихідцеві з-за кордону були властиві певні естетичні погляди, схильності, примхи, вади, рівень освіти, котрі, на його думку, мали б, звісна річ, бути задоволені і на тих землях, куди він, підштовхуваний обставинами, від'їздив на постійне проживання. Тим більше, що підданство далекої вітчизни, її паспорт та громадянство спонукали до того, щоб й у Росії відчувати себе не автохтоном, а посланцем тієї чи іншої держави.

Звичайно, отримати із джерел і звести воедино факти, які б розкривали саме ці параметри життя іноземців в Україні, наприклад, у 1796–1856 рр., надзвичайно важко. Вже хоча б тому, що вони, на відміну демографічних показників, дуже рідко привертають до себе увагу, ще важче фіксуються. Так, відповідно до спостережень лише одиниці з дослідників того часу, зазначаючи про щойно прибулих до краю колоністів, звертали увагу на те, чи живуть вони ще «по-своєму», чи, може, перейняли вже звички своїх сусідів – слов'ян; більшість же їх у кращому разі висловлювала захоплення з приводу незвичного для даної місцевості зовнішнього виду їх осель, не маючи натхнення, а може, й часу, зазирнути, образно кажучи, за їх стіни. Тим більше, що і самі господарі, намагаючись зберігати власні «лаштунки» поза увагою сторонніх осіб, не завжди відповідали на подібного роду бажання доброзичливістю.

Проте наука – така річ, що, вже почавши збирати про щось інформацію, не заспокоїться доти, аж поки не набере її «під саму зав'язку», щоб можна було й цілісну картину змалювати, і до необхідних узагальнень вдатися. На щастя, не стала винятком також дана тема. По літері, по рядочку, по абзацу «висмикуючи» з різних книжок дорогоцінні факти, на сьогоднішній день можна скласти більш-менш повну картину буття емігрантів на території України у зазначений проміжок часу, причому в усіх її як позитивних, так і негативних проявах. Потрібно лише вміти прочитати та інтерпретувати написане, й тоді результати пошуку не забаряться.

Хай з даних сторінок постануть постаті тих іноземців, котрі, не боячись ані відстаней, ані зміни умов існування, переїхали на Україну, щоб, «у людей чомусь повчитися і себе показати» в усіх проявах місцевого життя.

Значаючи взагалі про колоністів у Малоросії, перш за все слід підкреслити, що тут стосовно їх донині чомусь найповніше дійшли лише такі доволі мало сумісні свідчення, як їх освіченість та рівень карної злочинності у власному середовищі. Прекрасно розуміючи, що ці два моменти далеко не вичерпують теми, все ж таки дозволимо собі, задовольняючись тим, що є, якомога повніше зафіксувати дану наявність на папері.

Збираючи у перші пореформені роки статистичні матеріали щодо Чернігівщини, Генерального штабу Російської імперії підполковник М. Домонтович, сам походячи, до речі, з давно обрусілого сербського роду, виявив, що у 1800 р. в учбових закладах губернії навчався тільки 1 іноземець. Це був лише початок процесу, відповідно до якого наступного року їх стало тут уже 17, у 1802 р. – 26, у 1803 – 31, у 1804 – 29 осіб¹. Так поступово, крок за кроком, і формувався той «кадр», котрий у наступні чверть століття дозволив як місцевим «чужоземцям», так й їх щойно прибулим з-за кордону колегам, не тільки навчатися, але і викладати. Зокрема, в 20–30-х рр. XIX ст. у розташованій на території згадуваної губернії Ніжинській гімназії (або училищі, більше відомому, як «Гімназія вищих наук», що з 1832 р. почала називатися «Ліцеєм князя Безбородка») на посадах викладачів працювали чимало закордонних спеціалістів². В усякому разі – набагато більше, ніж у той же самий час сиділо там за партами їх дітей-

земляків, чия кількість може бути проілюстрована наступними цифрами: в 1833 р. – 2 учні, для котрих російська мова не була рідною, та шість неповнолітніх обрусілих нащадків місцевих колоністів, у 1850 р. відповідно – 1 і нуль, а в 1855 р. – жодного й чотири особи³.

До речі, навички, практичні кроки та навіть розмови заїжджих гостей не тільки стовосно оточуючої їх російської дійсності, але відносно, так би мовити, самих себе не завжди зустрічали розуміння серед місцевої громади. Наприклад, у жовтні 1830 р. в чернігівському дітищі «найулюбленішого канцлера царя Павла Петровича», як часто-густо називали тоді О.А.Безбородка, місцева адміністрація, за поданням поліції й III Відділення його імператорської величності канцелярії, провела розслідування впливу побутової поведінки і поглядів іноземних викладачів ніжинського ліцею на тамтешнє юнацтво, в результаті котрого «було вирішено тих із них, хто не росіянин, вислати за кордон»⁴. Можна як завгодно ставитися до цього явища, однак факт залишається фактом – світогляд іноземців, котрий далеко не завжди збігався з постулатами самодержавства, а також пристрасть деякого з них до «веселих напоїв», зло пожартували з них. Це для великої групи людей закінчилося втратою не тільки грошей, витрачених ними на переїзд до Росії, а й професійних перспектив у себе на батьківщині. Коли ж подібного типу недоліки були властиві для осіб інтелектуальної праці, що вже казати про тих, для кого вершиною творчої думки було змайструвати верстат чи запустити у дію паровий механізм.

З іншого боку, існують свідчення і про те, що іноземці-колоністи подекуди напряму були не в ладах із законом. На даний момент точно невідомо, за рахунок чого та чому настільки деформувався їх життєвий шлях у новому оточенні, що їм доводилося ставати на шлях карних злочинів. Можливо, таким чином проявляла себе данина, що її декому з іноземців доводилося платити за процес асиміляції у чужому для них оточенні, а може, перед нами – банальні жертви так званої «різниці законодавств», внаслідок якої останні страждали через те, що вчинки, дозволені в одній країні, заборонені в іншій. Не можна виключати з цієї схеми й дій суб'єктивного чинника, завдяки котрому приїжджі, позбавлені конкретних знань у сфері російського законодавства, за «підказкою» своїх сусідів – «добррозичливців» – учиняли дії, що йшли в розріз з юридичними нормами імперії. Були і випадки прямої «підстави», коли, наприклад, колоністи, не маючи уяви про вартість земельних наділів, купували ділянки під посіви за три, а то й за чотири, ціни. Спроби ж ошуканих людей відновити справедливість закінчувалися притягненням їх до суду. Дійсність підросійської України виявилася більш складною, ніж могли уявити собі найрозумніші іноземці, яким доводилося платити за незнання законів тюремним ув'язненням у кардинально нових для них умовах.

«Материалы для географии и статистики России», що стосувалися такої губернії, як Чернігівщина, свідчили про певну невідповідність поведінки тамтешніх колоністів Повному зібранню законів країни, в результаті чого у 1852 р. до судової відповідальності було притягнуто 8 іноземців. Через два

роки ця хвиля негативу в їх середовищі, певне, трохи впала, оскільки на лаві підсудних опинився лише один колоніст⁵. Разом із тим напередодні Східної (Кримської) війни ще 12 іноземців отримали різного виду покарання, аж до заслання в Сибір включно⁶. Тому не можна погодитися з думкою про те, що вихідці з-за кордону були мало не янголами з крильцями.

Таким чином, аналізуючи свідчення стосовно буття іноземців у Малоросії, слід відзначити, що існували щонайменше дві протилежні тенденції: з одного боку – потяг до знань, котрий можна назвати продовженням звичок, набутих ще за кордоном, а з іншого, – певна схильність їх до порушення юридичних норм країни перебування. Не має жодних сумнівів щодо того, що цими двома моментами дана проблема ні в якому разі не обмежується; однак, не враховувати наведені тут факти просто недоречно. Отже, незважаючи на свою лапідарність, вони прямо відбивали реалії існуючої тоді дійсності.

Ще більше даних із розглядуваної теми дають сюжети з життя Новоросії. Зокрема дослідник Катеринославської губернії останнього періоду існування кріпаччини відзначав: «В порівнянні з волохами та сербами більше особливостей у даному плані можемо знайти в колоністах інших націй, як людей не лише чужого росіянам походження, а й таких, котрі притримуються з усією суворістю і неприступністю власних звичаїв та обрядів, так що початкова мета російського уряду, який намагався розповсюдити серед власного народу, спираючись на іноземців, покращені методи господарювання, не досягається тому, що самі вихідці з-за кордону, тримаючись своїх звичаїв і навіть мови (а серед них дуже мало осіб володіють мовою місцевого населення), майже не спілкуються з нашими селянами»⁷. Наведена цитата переконливо засвідчує, що іноземці, прибувши на південь України, ще впродовж тривалого часу зберігали національну ідентичність, залишаючись своєрідним «міцним горішком» не лише по відношенню до уродженців цього краю, а й навіть для представників місцевої адміністрації.

Однак заглиблюючись у вивчення звичок катеринославських колоністів, дослідники поступово змогли реставрувати окремі моменти не просто їх зовнішніх ознак, а і внутрішнього побуту. При цьому виявилось, що останні відрізнялися від автохтонів за більшістю показників.

Розглянемо, наприклад, таке нагальне для виживання кожної людини питання, як харчування. «Їжу колоністів, – зазначалося в одному з тогочасних досліджень, – можна було б вважати дуже гарною. Вона складається із м'яса яловичини та свинини у свіжому й солоному вигляді, коров'ячого масла, яєць, сметани, сиру, різного виду круп і муки. Зранку й ввечері колоністи п'ють каву: багаті – справжню, а бідні – зроблену із жита або пшениці. Однак приготування страв навряд чи буде до вподоби людям, котрі звикли до суто російської кухні»⁸.

А ось як характеризувалися вітчизняними дослідниками окремі побутові риси іноземних мешканців регіону: «З числа оригінальних обрядів їх слід відзначити той факт, що господар та господиня будинку їдять окремо, хоча б і ті ж самі продукти, що й інші домочадці, – тобто діти та наймана челядь; проте,

коли молодий чоловік одружується, то разом із дружиною своєю, поки вони ще знаходяться під дахом власних батьків, харчуються разом із ними»⁹.

Не можна обійти увагою і деяких, образно кажучи, «економічних уподобань», що існували у середовищі новоросів іноземного походження: «В колоністів та менонітів, – писав свого часу капітан В.Павлович, – існує звичка, відповідно до котрої кожен чоловік, одружившись, відокремлюється від батька й заводить власне господарство. А після смерті ж батьків всі діти їх, як брати, так і сестри, отримують спадок у рівних долях, й хоча молодшому сину і може дістатися навіть батьківська садиба, однак він сплачує частину вартості її іншим братам та сестрам»¹⁰. І далі: «Податки в колоністів розкладаються на платників не так, як у російських селян – на загальну кількість ревізських душ, але на число працівників чоловічої й жіночої статей віком від 15 до 60 років порівну, виключаючи лише частку, попередньо відраховану від загальної суми податків, накладених на землю; остання виплачується лише хазяям, тобто володарям цієї землі»¹¹.

Цікаво спостерігати також і домашні звички вихідців із-за кордону: «Побут усіх колоністів Катеринославської губ, порівняно з навколишніми мешканцями може стосовно житла та одягу вважатися майже зразковим. Жилі кімнати в них завжди відштукатурені й побілені, підлога, як правило, вимощена дошками, меблі покращені масляними фарбами, у багатіїв зустрічаються дивани і стільці поліровані, м'які або ж виготовлені із соломи, італійські шафи, скрині, а інколи – й комоди, дзеркала та навіть картини; останні, однак, самого простого малярства. Саморобного одягу колоністи не носять зовсім, а купують всі матеріали для нього з крамниць навколишніх міст. Особливо гарно одягаються чоловіки в святкові дні, так що незнайомі з їх станом люди можуть прийняти їх за городян. Є, проте, деякі літні іноземці, особливо серед менонітів, котрі суворо дотримуються старовинного одягу, привезеного з собою ще з власної батьківщини»¹².

До певної міри відслідковувався і вплив на життя колоністів власних релігійних уподобань. Розподіляючи за цією ознакою всіх прибулих на Катеринославщину іноземців на католиків, лютеран та реформатів, тогочасні вітчизняні джерела чітко розмежовували їх залежно від конфесійної приналежності. Так, на першому місці в даного рейтингу перебували переселенці – прибічники М.Лютера, стосовно яких православні дослідники пишуть лише хороше. Далі йдуть прочани реформістської церкви й, нарешті, останню позицію займають ті, хто своїм духовним вождем завжди вважав Папу: «Колоністи римсько-католицького сповідання, – читаємо в одному з досліджень, – стоять значно нижче всіх інших»¹³.

Аналогічного типу ідеологічне розмежування спостерігаємо подекуди також стосовно окремих націй. Наприклад, австрійці Малоросії, за даними 1852–1856 рр., досить чітко ділилися на католиків та реформатів, причому кожна з даних категорій являла собою особливий етнографічний тип, представники котрих а) були відносно автономними по відношенню до іншої, б) також, живучи у різних поселеннях, вони ніколи не намагалися змішуватися одні з одними. Крім того, джерела свідчать, що як перші, так і другі, походзячи з теренів

спільної батьківщини – Австрії (Австро-Угорщини), мали свої разючі відмінності й сплутати їх між собою було практично неможливо. Якщо ж враховувати той факт, що серед обох груп зустрічалися німці з ерц-герцогства Австрія, суто австрійці, чехи, мадяри, русини і представники інших національностей¹⁴, то слід визнати, що у розглядуваний період ті, кого сучасники називали одним словом «австрійці», являли собою в етнографічному плані явище досить складне, висвітлюючи котре, дослідник повинен використовувати гаму кольорів – від вузько національного до суто конфесійного включно. Тим більше, що кожен із підданих цісаря намагався щонайдовше зберігати отриману від діда-прадіда самоідентичність.

Переходячи до розмови про новоросійських волохів, насамперед слід відзначити їхню стійкість по відношенню до різного виду зовнішніх впливів. У межах зокрема Катеринославського та Бахмутського повітів відповідної губернії останніх була відносно невелика кількість, однак усі вони утворювали єдине ціле, стійке до автохтонного проникнення, потрапити до якого не могли подекуди й представники уряду. Майже кожен волох вивчив широко розповсюджену в зоні його нового проживання російську мову, однак, на відміну, наприклад, від сербів, вважав для себе за честь вільно говорити і своєю рідною говіркою. Разом із тим, будучи зовні схожими з іншими жителями краю, волохи корінним чином відрізнялися від слов'ян. Мав рацію Павлович, котрий писав: «Є тут маленька група поселенців із волоського племені, що належать частково відомству казенних селян. Вони не настільки поріднилися з малоросами, як, наприклад, представники інших націй. Мова їх не втратилася й, хоча вони також розмовляють російською мовою, а за зовнішнім виглядом майже нічим не вирізняються серед інших поселенців, але норовом та звичками вони зовсім чужі їм»¹⁵.

Коли у другій половині 60-х рр. XX ст. радянська дослідниця О.І. Дружиніна, спираючись на творчий доробок німецького мандрівника Гакстгаузена і видану ще в 1910 р. в Гальштадті (Німеччина) монографію П.М. Фрізена «Староєвангелічне товариство в Росії (1789–1910) у межах загальної історії менонітів», вивчала історію голландців, котрі виїхали тоді в Україну, то вона, цитуючи власних попередників, дійшла наступних висновків: «Меноніти приїжджали сюди на конях та власних возах з отарами найкращої худоби; крім того, вони везли з собою меблі, посуд, інші предмети побутового вжитку. «Деякі меноніти, – писав із даного привод знавець їх життя німець Гакстгаузен, – мали при собі від 10 до 12 дукатів чистими грішми, а всі 347 сімей «першого поселення» 1803 р. мали у власності до 150 дукатів». Про матеріальні статки цих мігрантів свідчив навіть їх зовнішній вигляд. Нащадки цих переселенців у 1904 р. згадували, що їх діди й прадіди носили сукняні капелюхи, піджаки з ефектними гудзиками, короткі штани, шовкові шкарпетки до самих колін, капці із срібними застібками. Бабусі їх хизувалися у сукнях із дорогої шерсті з рюшами на рукавах. Усе це було привезено із собою та потім чимало разів перешивалося на підростаюче покоління»¹⁶. Зрозуміло, що подібного роду дорогоцінні, хоча й дещо уривчасті свідчення сучасників не можуть залишатися поза увагою до-

слідників. Оскільки вони, навіть не беручи до уваги їх раритетність (бо більшість таких фактів, як правило, заховані в архівах й недосяжні для наукової громадськості), вказують на а) образ голландців – колоністів взагалі, б) їх початковий добробут та здатність з цієї причини ефективно займатися бізнесом відразу ж після прибуття в Україну, в) схильність вихідців із Нідерландів до певної консервації традицій, котрі передавалися дітям навіть через віки.

Окрему групу переселенців становили греки, стосовно яких написано, принаймні, не менше, якщо не більше, ніж про всіх інших іноземців тогочасної України, разом узятих. Для окреслення образу ніжинського грека з Чернігівщини, маємо наступне свідчення підполковника М.Домонтовича: «Греки живуть у місті Ніжині й становлять окреме Ніжинське грецьке братство, котре користується особливими правами і привілеями. Права ці зараз полягають у тому, що ніжинські греки звільнені від податків, постачання до армії підвід та особистої служби. Навіть оселяючись в інших містах імперії, ніжинські греки, однак, не залишають свого товариства, й, продовжуючи рахуватися у ньому, надсилають до грецького Ніжинського магістрату про себе ревізійні довідки, а також щорічно отримують від останнього посвідчення для життя в інших місцевостях. Зберігаючи у зовнішності своїй власний природний тип, ніжинські греки майже нічим іншим не вирізняються серед іншого купецтва вказаного поселення. Між іншим, характерну рису обіднього столу тих греків становлять бринза (сир) і качкавал (ковбаси). В тому ж таки Ніжині знаходиться грецький інвалідний будинок, де постійно утримується 16 осіб, щорічні витрати на який становлять більше ніж 11 171 руб. До речі, будинок цей було зведено в 1820 р. на суто грецькі пожертви у розмірі 20 тис. рублів асигнаціями»¹⁷. Щоб мати портрет іншого, більш південного за регіоном проживання типу елліна, достатньо відкрити одну з наукових книжок та прочитати там: «Особливу категорію місцевих жителів, котрих навіть не завжди називали колоністами, але які, однак, нічим не вирізнялися від цих останніх, являли собою маріупольські греки. Вони були переселені сюди з Криму разом із вірменами, грузинами й волохами ще в 1770-х рр. Довге перебування у Криму поруч із місцевими татарами наклало відбиток на маріупольсько-таганрогських греків: більшість із них розмовляли по-татарськи і носили татарський одяг. Ті ж, хто продовжував ще поруч із татарською, користуватися й грецькою, змінили цю останню настільки, що нові прибульці до Новоросії з материкової Греції її майже не розуміли. Серед цих греків мало зустрічається людей з повною освітою, однак дуже мало і відвертих невігласів. Вони мають від природи спритний розум, хитрість та проникливість. Більша частина їх відрізняється працелюбством, охайністю, заощадливістю і турботливістю про влаштування власного майбутнього, під котрим греки розуміють здебільшого процес особистого збагачення. В грецькій вдачі мало щирості; навпаки, поведінка їх інколи викликає недовіру, особливо у справах, які стосуються матеріальних інтересів. Поруч із цим, однак, в їх психології не тільки немає зіпсованості, а й навіть проглядає певна азіатська суворість, не зважаючи на те, що, наприклад, подружні стосунки ґрунтуються у них

виключно на зацікавленості та становлять деяку подобу комерційної угоди. В окремих сім'ях, що походять з острова Хіос, серед котрих є найбагатші негоціанти Таганрога, існує звичка одружуватися виключно на хіоссках, і більша частина зазначених шлюбів укладається заочно, за попередньою домовленістю з батьками нареченої. Спосіб життя тих же самих таганрогських греків має дещо спільне з нашими російськими звичками. Їх чоловіки засвоїли ту витонченість манер та ввічливість, яка властива людям із вищих кіл суспільства. На противагу цьому гречанки відрізняються невітськістю й нелюб'язністю. В них немає звички приймати гостей, як кажуть, без жодних умовностей. Тому гречанки, щойно вийшовши на публіку, тримаються подалі від власних чоловіків. Звісна річ, при такому вихованні вони не мали нагоди засвоїти гарних манер і тої м'якості поведінки, що так високо цінується в суспільстві. Звичайно, є винятки з цього правила, але вони дуже рідкісні. Те, що сказано було про дворян та купців – греків, стосується й їх міщанства, котре, однак, не маючи достатніх коштів, поступається цим класам у рівні освіченості¹⁸. Коли ж треба скласти уяву стосовно приморських еллінів, для цього можна залучити подорожні нотатки князя А. Демидова, який у 1837 р. мандрував даним регіоном¹⁹.

Отже, зазначаючи про греків, котрі переселилися у той час в Україну, слід підкреслити, що етнографічний образ їх тут складався щонайменше з «ніжинського», «таганрогсько-маріупольського» й «кримського» типів, кожен з яких, маючи власні особливості, у сумі однак являв собою узагальнюючий портрет тамтешнього елліна-колоніста.

Не менш цікаві свідчення збереглися і щодо вельми широко представлених в тодішній Україні німців. Зокрема існує оригінальна інформація про те, як вихідці з берегів Рейну, опинившись на півдні Бессарабії, дбали не тільки про реалізацію на новому місці своїх господарських умінь та навичок (що, до речі, було запорукою їх успішного виживання тут), а й намагалися якомога довше зберегти від асиміляції у навколишньому середовищі рідної мови, обрядів, інших рис культури предків. Втім, щоб не бути голослівними, наведемо з цього приводу лише один факт, що відносився до осені 1837 р.: «Після Тирасполя ми, – відзначав А. Демидов, – проїхали повз Кучерони, де зовсім недавно було засновано німецьку землеробську колонію, одну з 8-ми, котрі виникли в краї. Ці колонії дають велику користь: колоністи привезли з собою німецький спосіб обробки землі, німецький тихий норів і навіть німецькі назви областей. Так, наприклад, вчора ввечері ми проїжджали через «Мангейм» та «Страсбург», де німецька мова нагадала нам про інші країни, не менш, звичайно, родючі, однак набагато більше залюднені; останнє доводиться вже тим, що жителі їх вимушені переселятися на схід»²⁰.

Декілька слів у даному плані можна сказати також відносно тих німецьких колоністів, котрі в період з 1796 по 1856 рр. осіли у межах Чернігівської губернії. Так, емігранти лютеранського обряду з Франкфурта-на-Майні й Геленгаузена, які розселилися в колонії Біла Вежа, «являють собою плем'я здорове, високе на зріст, чий представники тут зберегли германський тип та німецьку мову.

Втім, вони розмовляють і на малоросійському наріччі, навіть удома постійно змішуючи між собою ці дві говірки»²¹.

Наявні джерела дають змогу відтворити й окремі риси зовнішності чернігівських німців: «Всі вони, – ділився набутими спостереженнями згадуваний вище підполковник М.Домонтович, – взагалі то негарні, особливо – молоді колоністи; люди ж старшого віку, навпаки, мають своєрідну, вельми привабливу зовнішність, а в їх поставі відбивається певна огрядність та велич»²². «Костюм колоністів, – продовжує далі цей військовий статистик, – являє собою суміш німецького елемента з малоросійським. Чоловіки носять чекмені, свитки й інколи своєрідний тип куртки, баранячі шапки і круглі високі капелюхи; тільки вузькі панталони їх відрізняються від місцевих широких малоросійських шароварів. Німкені ж за своїм вбранням відрізняються від мешканок оточуючих сіл: вони всі носять білі чепці, іноді – з шитими на них візерунками, вовняні спідниці та фартуки»²³. Для задоволення власних духовних потреб німці-лютерани регіону мали євангелістську кірху у поселенні Біла Вежа й при ній – пастора, котрий, окрім щорічної платні в розмірі 285 руб., мав ще і 80 десятин землі; крім того, у середині помешкань колоністів на чільному місці знаходилися кольорові лубочні картинки релігійного змісту²⁴.

Трохи інакше виглядали та поводили себе ті з них на Чернігівщині, які вважали себе прибічниками Папи Римського. «Поселяни-німці з католицьких колоній майже не зберегли власної мови, розмовляючи здебільшого помалоросійськи. Чоловіки одягаються так само, як й їх лютеранські співвітчизники; в одязі ж жінок є деяка відмінність, а саме – вони не носять чепців, через що головне вбрання у них складається з високо накрученої, подібної до чалми хустки»²⁵. Характеризуючи етичний світ даної категорії німців, джерела відзначали, що «вони взагалі то гарної моральності, хоча багато хто з них не знає міри у вживанні горілки. Злочини в їх середовищі трапляються дуже рідко. За свідченнями місцевого духівництва, в їх колоніях майже немає випадків незаконного народження дітей»²⁶. Торкаючись питань медицини, можна констатувати, що німці-католики Чернігівської губернії «хворіють взагалі то рідко та живуть порівняно довше за малоросів; у цих німецьких колоніях багато 70-літніх дідуганів. Таку довговічність ми мусимо віднести на рахунок тих статків, у котрих живуть колоністи, а також до обставин незалежності їх від несприятливих обов'язків (рекрутської, подвірної, транспортної повинностей, необхідності утримувати російські війська під час походів і т.п. – *О.М.*), що обтяжують значну частину нашого сільського населення»²⁷. Віросповідні ж потреби їх задовольнялися через а) розвішані у відповідному кутку хати ікони, б) костьол, збудований у с.Великий Вердер, б) тамтешнього пастора, який отримував 77 руб. на рік жалування та мав у власному господарюванні надані державою 100 десятин угідь»²⁸.

Певна різниця між представниками двох конфесій одного народу спостерігалася також у розташуванні жител. Це важко пояснити, але факт залишається фактом: у той час, як у німців-лютеран у середині кожної з

колоній будинки розташовувалися один за одним, а самі поселення начебто виструнчилися майже паралельно річці Остер, в їх католицьких земляків у забудові відчувався певний, так би мовити, хаос²⁹. Котрий поширювався не тільки на внутрішнє планування помешкань в межах окремого села, але й на їх співвідношення до навколишніх предметів. Даний феномен можна пояснити тим, що лютерани приділяли занадто уваги матеріальній стороні буття, в той час як католики мали схильність до більшої духовності (звичайно, у тих межах, коли можна зазначати про неї по відношенню до представників цієї конфесії).

Якщо спробувати зазирнути, образно кажучи, за паркан німецького колоністського подвір'я Чернігівської губернії другої половини XVIII – початку XIX ст., виявиться, що як лютерани, так і католики, котрі свого часу залишили батьківщину й у пошуках кращої долі подалися світ за очі, її тут багато в чому знайшли. Стверджувати останнє дозволяє зокрема та обставина, згідно з якою «села колоністів там гарно збудовані. Не лише будинки їх вельми просторі й красиві, хоча і дещо одноманітні, а й амбари, клуні, стайні, загорожі – все це приготовлене з прекрасної соснової деревини. Є багато будинків з претензією на оригінальність, котра особливо виявляє себе в манері розфарбовувати віконні рами. Майже всі будинки мають високий дах з великими горищами, куди частково засипається зібраний як урожай хліб»³⁰.

Однак цей комфорт у краї, вже тоді бідному будівельним матеріалом, де нагально відчувалася нестача придатного для цього лісу, потрібно було відвойовувати, що називається, з боєм, а для придбання буквально кожної балки доводилося здійснювати подекуди дуже неблизькі подорожі. Деревину для себе, за показаннями джерел, «поселенці купують таку, що була сплавлена із східних повітів Чернігівської губ., а для її купівлі спеціально вирушають на пристань Устье»³¹. Коли ж прийняти до уваги складності зворотнього транспортування цього вантажу, стає зрозумілим, чому вже зведені хороми німецьких колоній навіть звиклі до розкошей чужинці шляхетного походження описували з деяким захопленням, так, як це подано в наступній цитаті: «Житла колоністів як ззовні, так і з середини надзвичайно схожі між собою, всі розташовані по одному плану й складаються з чотирьох кімнат, розміщених по обидва боки від прохідних сіней; з правого боку зазвичай – «чисті» жилі приміщення, з лівого ж – комора та кухня, або «господарські». В усіх без винятку кімнатах обов'язково облаштовано вкриту дошками підлогу, а у «чистих покоях» підвіконня і двері завжди покрашені в яскраві, інколи строкаті фарби. У кутку біля дверей, що ведуть у сіні, майже завжди є шафа з посудом, стіни прикрашено дешевими шпалерами й знаходиться стіл. Лави та лавки є лише в «господарській» частині будинку; у житлових же помешканнях обов'язкова наявність стільців»³². Читаючи наведені рядки, важко позбутися ілюзії, що це – не опис, наприклад, місцевої дворянської садиби «середньої руки», а всього лише ессе з життя представників, власне кажучи, окремої категорії селянського стану, чий господарства, до речі, вирізнялися з оточуючого середовища тільки певними покращаннями в скотарстві, «тоді як

у землеробському плані німці-колоністи Борзенського пов. Чернігівської губ. не мали на тубільне населення жодного впливу»³³.

Як відомо, значний вплив на здоров'я, спосіб життя і світосприйняття нації має харчувальний раціон її представників, вивчення якого може дати в розпорядження історика цінний фактографічний матеріал, який допомагає краще зрозуміти важливі, зовсім не пов'язані із споживанням, моменти суспільно-економічного буття цілих регіонів.

Усе вищезазначене стосується й чернігівських німців, котрі, за нашими спостереженнями, у повсякденні вживали більше рослинну та молочну їжу. Навпаки, м'ясна була на їх столі досить рідко, головним чином у літній, робочий, час, коли німці-господарі тим робітникам, котрі працювали в них на подвір'ях, давали м'ясо у достатній кількості. Й знаменно тут навіть не те, що «кляті» експлуататори-іноземці щедро годували чужих їм за національністю наймитів, а те, що німці-хазяї численних отар свійської худоби сами були завзятими вегетаріанцями, підштовхуванні до подібного раціону перш за все, певне, звичками власної батьківщини.

Окремі джерела донесли до нас і образ німецького переселенця, який у середині XIX ст. мешкав на території Полтавської губернії. Зокрема осілі там із часом «колоністи-фабриканти зберегли свій німецький одяг», – факт, що свідчить про певну стійкість їх по відношенню до місцевих етновпливів. Навпаки, тамтешні німці-землероби, які мешкали в більшості своїй у межах «села Хрещатик, наслідують в одязі малоросіян, зберігаючи із свого лише національний жилет сукняний, синій, із дутими мідними гудзиками, в один борт»³⁴.

Зовсім інший тип німця, як мешканця великого міста, дає Харківська губернія. Звичайно, колоністи, що оселилися тут з давніх-давен, мали безліч особистих рис та вподобань, чиє розмаїття навряд чи вдалося б якось узагальнити й тим більше звести до спільного знаменника. Однак наявні джерела «стискають» образ харківського німця до окремих фрагментарних проявів, серед котрих на першому місці стоїть, звичайно, тріада: «Мова! Школа! Дозвілля!».

Перш за все слід відмітити, що німецькі громадяни Харкова майже зовсім не знали говірки місцевих жителів. «Живучи певний час у Росії, – зазначали дослідники Д.І.Багалій і Д.П.Міллер, – зовсім не оволодів російською мовою професор Харківського університету Швейкардт. «Його російська, – писав сучасник стосовно останнього, – нагадувала мені російську тамтешнього професора римського права, котрого я зустрів у Кенігсбергу. Панові Швейкардту в Харкові дуже став до вподоби наш будинок; це був світський, освічений чоловік та надзвичайно приємний співбесідник. Швейкардт розповідав мені, що відразу ж після прибуття свого до Харкова він познайомився з однією місцевою дамою й вирішив прийти до неї з візитом. Удома, перш ніж іти, вивчив він про всяк випадок декілька російських слів і виразів та, спираючись на них, сміливо ввійшов до передпокою своєї господині. Швейкардт знав всю різницю між словами «бариня» і «баранина», однак, прямуючи в гості, забув про неї, й, опинившись у вітальні, врочисто запитав: «Баранина вдома?» Лакеї, які по-

чули це, так і впали зі сміху»³⁵. Якщо подібного типу «філологічні ерудити» траплялися в середовищі викладачів вищих навчальних закладів, то що вже казати про звичайнісінького собі німецького ремісника, котрий приїхав в Україну, може на заробітки влаштуватися або ж спробувати власну справу відкрити!

Неповторним національним колоритом відзначалися й гуляння, які регулярно організовували німці Харкова. «Наше міське товариство, – відзначав якийсь Рейнгардт, – влаштовувало вечірки, чимось схожі на розваги росіян середнього статку. Той же сімейний характер, однак трохи більш *gemutlich*. Дами займають місце у вітальні навколо чайного столика за рукоділлям, котре кожна приносить із собою, частіше за все – в’язанням. Розмовляють про новини, розглядають модні журнали, вголос розмірковують стосовно прочитаних романів, цікавляться справами благодійності. Господарка дому також приймає активну участь у цій бесіді, не забуваючи, втім, про милих її серцю гостей – розливає для них каву, шоколад або ж чай. Чоловіки сидять за бостоном, палять цигарки та п’ють пунш із ромом. Молодики походжають із дівчатами по залу, обговорюючи ті враження, що вони винесли з театру, останнього балу, маскараду, розгадують шаради, розмовляють про літературні твори, сідають до столу групами і грають у різні ігри: доміно, «мушку», «мельника», фанти (улюблену гру всіх німців), у кільця, «кицьку й мишку». При розіграванні фантів часто-густо мають місце палкі поцілунки»³⁶.

Наступним етапом даних гулянь були танці. «Починаються танці, – сповіщав той самий інформант, – і, головним чином, виконують вальс (так званий «Augustin»), котильйон та, між іншими, – «гросфатер». Ті, хто танцює, попарно, тримаючи дам під руку, повільно походжають один за одним, зупиняючись при закінченні кожного з куплетів. Після цього, ставши навпроти один одного, кавалер вклоняється своїй дамі, у відповідь на що остання з глибоким «кніксе-ном» йому присідає. Далі, коли звучить другий куплет мелодії, повторюється те саме, включаючи «походження», – тільки в більш прискореному темпі, а ще трохи пізніше – у дуже швидких (шалених) ритмах, взявшись під руки та змінюючи одне одного, чоловік і його дама роблять «*tour de mains*». Це – дуже веселий танок, при виконанні якого завжди буває багато сміху! Також залюбки танцювали попури й галоп»³⁷.

Розпашілі від стрімких рухів, трохи втомлені, але надзвичайно радісні, гості салону після закінчення танців поволі розходилися по кімнатах того будинку, що в даний вечір привітно відкрив для них свої двері. Однак «пустою» пауза, котра виникала, була, як правило, недовго – вже через декілька хвилин розпочиналися гра на фортеп’яно (клавікордах), виконання улюблених арій, спів хором тощо»³⁸.

І завершувала подібні зібрання, звичайно ж, щедра вечеря, коли «після закінчення танцювальної програми гостей запрошували до столу, заставленому пляшками з пивом та різного типу бутербродами: з ковбасою, шинкою, яловичиною, голландським та зеленим сиром, ікрою, кожному, за його бажанням та до смаку. Звичайно ж, бував торт або домашнє тістечко. Відкривалася також

пляшечка чи дві червоного вина («медку»), а для літніх людей – шнапс із маленькими чарками. Страви, як бачимо, недорогі, однак всі приготовлені власними руками шановної господині, котра вміє бути привітною до всіх і тримати свій турботливий погляд на всьому. Допомогала ж їй одна домашня служниця, чисто вдягнена. Освітлення – свічки із сала на срібних підсвічниках, причому на кожному спеціально обладнані щипці»³⁹.

Проте, окрім подібного типу суто «домашніх розваг», німецькі харків'яни з часом відкрили в місті й спеціальний центр їх, більш відомий тамтешнім красзнавцям під назвою «Німецький клуб». «Він, – писав сучасник тих подій, – розташовувався на Московській вулиці, у колишньому будинку купця Чистякова, а потім – Воїнової. Сама зала для танців знаходилася в бель-етажі; всі ж інші кімнати були дуже гарні та для потреб тодішнього товариства досить пристойні. Клубом цим довго завідував Турне, а потім – Альбінос. Обидва ці французи, особливо Альбінос, залишили по собі чудову пам'ять у всіх, хто відвідував клуб. Великий оркестр постійно справляв чудове враження, особливо ж, коли під'їхали богемиці й грали в Німецькому клубі дві або і три зими. Плата за вхід до клубу: з кавалерів – 1,5 руб., для дам – безкоштовно. Фруктами та питвом там пригощали тільки гостей жіночої статі»⁴⁰. Порівнюючи цей заклад з іншими установами аналогічного призначення, інший свідок відзначав: «У 40-х роках XIX ст. Німецький клуб вирізнявся в Харкові своїми зібраннями і дуже конкурував з Дворянським зібранням тим, що у ньому не було такої офіційності та етикету, як серед дворян. Навпаки, саме тут за всієї світськості манер і делікатності атмосфери були вишукана простота, душевність та повна насолода тими розвагами світу, що їх молодь шукає в таких клубах. У Дворянському ж зібранні було набагато більше багатства, блиску й краси суто зовнішньої, а в Німецькому клубі – теплоти, симпатій та внутрішньої краси. Тут усі веселилися досхочу, і нерідко сюди «залітали» також гонористи аристократи»⁴¹.

Однак було б дуже великою помилкою вважати, що німці Харківщини тільки те й робили, що розважалися. Навпаки, більшу частину свого вільного часу останні віддавали суспільно корисній праці, котра, задовольняючи їх власні потреби, приносила вигоду також іншим категоріям населення. Вони зокрема дуже опікувалося проблемами освіти. У цьому можна переконатися, згадавши історію становлення в місті німецької школи.

Ось як приблизно виглядав сам цей процес: «Школа дівчаток і хлопчиків місцевого євангелічно-лютеранського німецького товариства була однією з найстаріших у Харкові. Ще в 1826 р. церковний староста Гільдебрандт вніс пропозицію до церковної ради про відкриття при тамтешній парафії школи для сиріт, бо у Харкові тоді було дуже багато бідних іноземців, чії діти не отримували необхідних знань із Закону Божого, конфірмації та німецької мови. Але оскільки його парафія в той час була зайнята будівництвом церкви, то Гільдебрандт узяв справу у власні руки – відкрив зазначену школу в своєму будинку. Однак вона б дуже скоро припинила існування через відсутність матеріальних коштів, аби не допомога пастора Розенштрауха, який надав у розпорядження Гільде-

брандта власну заробітну плату в розмірі 400 руб. на рік, а також частину своїх прибутків за навчальні посібники; заможні ж батьки вносили платню за своїх дітей. Кількість учнів невпинно зростала; й викладання в школі деяких предметів добровільно взяли на себе студент-медик Ф.Шперк та Д.Шмерфельд»⁴². А після того, як у цей, спочатку чисто німецький навчальний заклад почали зараховувати власних дітей і православні городяни (що в 1831 р. було дозволено урядом за умови наявності у класах священика)⁴³, засновникам його стало зрозуміло – їхня справа пішла. Причому настільки успішно, що в 1832 р. спеціальна комісія почала зведення нової будівлі школи, котре, за фінансової підтримки російської адміністрації у розмірі 20 тис. руб., було завершено в 1837 р., вже після смерті ініціатора цієї справи Гільдебрандта⁴⁴.

На другому етапі свого існування дирекція цього навчального закладу вирішила питання щодо збільшення загальної кількості учнів. Так, якщо у 1837 р. в двох відділеннях німецької школи Харкова отримували початкову освіту 10 хлопчиків та 12 дівчаток, то у 1838 р. їх стало вже відповідно 27 і 22, а в 1842 р. – 23 й 26 дітей обох статей⁴⁵.

Заключний же крок у діяльності закладу полягав у тому, щоб досягти рівня класичної освіти Російської імперії. Зокрема саме з цією метою школа 11 квітня 1840 р. була віддана під керівництво директора місцевої гімназії Корженевського, а ще через рік у ній з'явився спеціальний гімназійно-підготовчий клас, де викладалися Закон Божий православного та лютеранського зразків, німецька, російська, а для бажаючих ще і французька мови, арифметика, географія, природознавство, чистописання й правопис, а також почала працювати бібліотека⁴⁶. З 1844 р., після поділу закладу на 3 рівні, в ньому почали викладати ще латинську мову та рукоділля (останнє, проте, лише для дівчаток)⁴⁷. У 1846 р. в школі з'явилося два відділення: одне включало у себе підготовчий і перший класи для хлопців, а друге – для так званих дівчаток-переростків. 1847 р., маючи на меті вберегти своїх учнів від «поганого» впливу російської підростаючої молоді, дирекція закладу остаточно відвела хлопцям перший та підготовчий, а дівчатам – 1 – 3 класи⁴⁸. В 1849 р. завдяки пожертвам представників таких заможних німецьких родин, як Шретери, Сартісони, Фрейдлінги та фон-Мейери, приміщення школи зазнало чергового розширення⁴⁹. У цілому ж розвиток цього німецького закладу по висхідній тривав до 1854 р., коли за розпорядженням Міністерства народної освіти імперії православним дітям заборонили навчатися в лютеранських школах⁵⁰. Втім, за іншою інформацією, винним у настанні для закладу «чорних днів» був не хто інший, як безпосередньо причетний до його роботи й програм голова Харківської євангелічної ради професор Ейнбродт – вільнодумець, людина, котра боролася з будь-якими проявами церковного традиціоналізму⁵¹.

Щонайменше декілька типів німців знаходимо і в межах Новоросії. Зокрема, окрім міщан «німецької породи», на котрих в етнографічному плані розповсюджувалися всі переваги та вади, властиві їх урбанізованим одноплемінникам із Харківщини, тут існували: а) общини менонітів, б)

спільнота лютеран, в) католики. Різниця кліматично-господарських умов між Чернігівщиною і Катеринославщиною породжувала на останній свій, особливий і ні на що більше не схожий тип німця-колоніста, про який варто поговорити окремо. Тим більше, що й наявні джерела відзначають, що «за описами сільського господарства тамтешніх переселенців уже було видно – всі вони поділяються на менонітів, чия назва походить від імені релігійної секти, на колоністів лютеранського та римсько-католицького сповідань»⁵².

Документи наступним чином окреслюють загальний контур прибулих свого часу з-за кордону катеринославських прибічників анабаптизму: «Хоча ці меноніти німецького походження, однак в їх характері й звичках є певна різниця з іншими іноземцями, котра визначалася саме їх духовними вподобаннями»⁵³. Тобто конкретно зазначалося про те, що поведінка і світосприйняття цих сектантів формувалися перш за все під впливом належності останніх до товариства прирейнських шанувальників голландського реформата С.Менона.

А раз так, тоді стає абсолютно зрозумілим, чому «меноніти становлять братство, кероване церковним причтом, який у свою чергу складається з обраних деканів, духовних учителів та старшин, що мають великий вплив на моральність поселенців, їх спосіб життя»⁵⁴. Головним змістом буття менонітських общин було посилене служіння їх Господу. Їх члени, на думку сторонніх спостерігачів, вміли читати і писати, але не були освічені в світському розумінні цього слова. «Вони займаються вивченням Біблії й інших Священних Книг, і це зробило їх дещо схильними до мрійливості та розмірковування; не маючи належної освіти, вони до певної міри грубі, хоча й щирі у поведінці; їх уява про абстрактні предмети багато в чому уривчаста»⁵⁵. Водночас «братство менонітів, облаштоване на засадах моралі, має дуже позитивний вплив на всі сторони їхнього життя. Меноніти відрізняються високою моральністю, котра інколи сягає навіть межі суворості у взаємовідносинах між чоловіком і жінкою. Їх чесність, любов до людини, подружня вірність та багато інших чудових якостей впадають у вічі кожному спостерігачеві, дуже відрізняючи німців-менонітів від, наприклад, колоністів лютеранського сповідання, хоча й ці останні багато в чому схожі на своїх земляків»⁵⁶.

Вищезазначеними чеснотами своїми німці-меноніти Катеринославської губернії дивували багатьох тодішніх дослідників: «Братство менонітів, – писав, наприклад, В.Павлович, – являє собою рідкісний виняток у низці реформістських сект. Воно облаштовано в душі справжнього християнства: у менонітів діє звичка, що має силу закону, не допускати співбратів своїх до злидарювання, розбещеності та вад; ці останні прояви людської слабкості вони суворо карають, однак, окрім репресивних заходів, всіляко намагаються в середовищі власної молоді запобігати розвиткові зазначених моральних вад. Багато щирої доброзичливості збереглося у лавах цього братства, і заможність менонітів не можна навіть порівнювати з рівнем статків інших класів населення Катеринославської губ. Без перебільшення можна сказати, що вони мають економічний успіх завдяки застосуванню високих істин християнства до матеріально-побутових

умов»⁵⁷. А про те, що то були не лише слова, свідчать наступні факти, добре відомі сучасникам тих подій та незаслужено забуті пізнішими поколіннями українців:

1). Під час страшеного голоду й епідемій 1848 р. поза межами цих пошестей на території Катеринославщини опинилися тільки господарства німців-менонітів, чий хазяї зуміли нагромадити в себе значні запаси зерна і кормів. Бачачи, однак, бідування своїх сусідів, ці колоністи, за спогадами одного місцевого поміщика, котрого вони таким чином буквально врятували від голодної смерті, «запропонували декому з них обробити та засіяти зерновими культурами їх лани у тій кількості, в якій ці останні засівалися у звичайні роки»⁵⁸. «Причому зроблено все це було ними, – із захватом додавав дослідник, – без усякої винагороди для них із боку постраждалих і дуже старанно»⁵⁹.

2). Катеринославські німці-меноніти не те, що ніколи не пиячили, але в їх середовищі вважалося неприпустимим навіть зайти до корчми, не зазначаючи вже про те, щоб хильнути там чарку – іншу (хоча вдома вони зазвичай перед їжею вживали трохи горілки «для апетиту»);

3). Впродовж усього періоду існування колоній останніх на Катеринославщині не було жодного випадку, щоб дружина якогось меноніта зрадила б свого чоловіка, або ж, навпаки, чоловік повів себе так, щоб за нього доводилося червоніти перед сусідами його «слабкій половині» чи дітям;

4). Працелюбність менонітів, їх охайність, порядок, що підтримувався у кожному їх поселенні, покора владі й ступінь виконання своїх перед нею обов'язків «доведені серед них до межі крайньої можливості»⁶⁰. «Можна було б, – відзначав капітан Генерального Штабу В.Павлович, – наводити ще багато прикладів, котрі б засвідчували високий рівень менонітської моральності, однак, здається, і наведені достатньо характеризують її»⁶¹.

Звичайно, економічні реалії тогочасної Новоросії вносили свої корективи в цю ідеальну «картину» то у вигляді, скажімо, феномена безземелля менонітів або ж через появу в середовищі останніх значної групи малоземельних⁶². Однак навіть ці негативні риси, що, дійсно, нагромаджувалися з роками серед них, не можуть зневірювати той позитивний внесок, який зробили німці-меноніти Півдня України в складну мозаїку етнографічного образу своїх місцевих співвітчизників взагалі.

До певної міри підлягає розгляду й образ колоністів-лютеран із тієї ж Німеччини, котрі, прибувши на південь України у 1796–1856 рр., жили тут досить великими групами на чолі із своїми пасторами, чий резиденції знаходилися в тамтешніх колоніях Іозефсталь та Грунау⁶³. Вони «відрізнялися від менонітів у моральному відношенні й навіть за способом життя. Достатньо лише заїхати до будь-якої колонії, щоб зрозуміти, хто там мешкає – меноніти чи лютерани. В останніх відсутня охайність перших, немає стільки чистоти і взагалі більше свободи у звичках»⁶⁴.

Й, завершуючи розгляд сюжетів відносно німців Катеринославщини, дозволимо собі ще одну цитату, котра важлива перш за все своїм смисловим на-

вантаженням: «Колоністи римсько-католицького віросповідання, – зазначено в ній, – у всіх відношеннях стоять нижче від лютеран»⁶⁵.

На півдні Новоросії та у багатьох районах Таврії у 1836–1837 рр. розселилися меноніти – вихідці з Пруссії, які порівняно з місцевим населенням – ногайцями, з їх жовтою шкірою - особливо вирізнялися білими обличчями⁶⁶. Як і колонії менонітів в інших районах тогочасної України, таврійські поселення їх мали гарно зведені будинки та великі амбари, облаштовані високими дахами⁶⁷. Однак новою рисою, котра не зустрічалася ніде в інших місцях, був той факт, що господарські будівлі цих іноземців, наприклад, поблизу Ногайська, були вщент обсажені акаціями⁶⁸. А взагалі то, за виразом А.Демидова, «присутність німців тут змінила оточуючу пустелю на країну, де є змога тепер дістати всі предмети, необхідні для цивілізованого життя»⁶⁹.

Таким чином, етнотип «українського німця» мав, умовно кажучи, три «іпостасі» – менонітську, лютеранську й католицьку, кожна з яких настільки відрізнялася від попередньої, наче мова йшла про представників різних націй. З іншого боку, особливою категорією цього населення слід вважати німців – городян з їх схильністю до збереження власної мови і культури.

Переходячи до розмови про сербів, перш за все слід відзначити, що всім без винятку спостерігачам впадав у вічі той факт, що вони, опинившись на новому для себе місці проживання, вельми швидко змішалися з оточуючим їх місцевим населенням, причому за неповне століття асиміляція була настільки цілковитою, що вони «до такої міри вже втратили свою національність та навіть мову, що можна лише дивуватися, як можна за такий короткий проміжок часу так «породичатися» з іншим народом»⁷⁰.

За індивідуальним характером своїм «сербі – люди тихі й покірні; звички ж їх схожі на манеру поведінки малоросів, хоча і позбавлені багатьох кумедних сторін цієї останньої»⁷¹. Вони дещо рухливіші за корінних жителів, у них більше енергії та ініціативи, хоча в цілому вони ще нічого не зробили для «покращення власного тут становища, а їхні поселяни – надзвичайно грубі, «як взагалі народ, котрого ще не торкнулася освіченість»⁷².

Дійшли до сьогодення часу й окремі риси зовнішнього вигляду французів, які проживали в Південно-Західному краї, Мало-і Новоросії. Ця нація в «російських» умовах існування за більшістю своєю була настільки урбанізована, що навіть ті з представників її, котрі мешкали в українській «глибинці», поводитися так, неначе живуть у великих містах. Це найкраще за все може бути змальоване словами одного із учасників тих подій на Харківщині: «Я пам'ятаю, – писав він, – одного емігранта з Харкова, який з голови до ніг був, як кажуть, «людиною старого режиму», котрий завжди ходив містом з напудреною головою, в французькому каптані, штанях та черевиках. Звали його граф Буассере; він одружився в Росії на французенці й мав від неї двох доньок, які, народившись у Харкові, були, за відсутністю ксьондза, охрещені в греко-російську віру. Це був добрий старий, що дуже мало базикав про політику і добував собі «хліб насущний», то працюючи гувернером або ж разом

із дружиною своєю утримуючи дівочий пансіон. Він звик до Росії та неохоче повертався у Францію. Я пам'ятаю, що, від'їжджаючи з Харкова на батьківщину, Буассере взяв із собою декілька так званих «солодких хлібців», що їх він дуже любляв і віз із собою у подарунок своїм французьким родичам. Наші люди називали його по своєму – «граф Баслет»⁷³. Слід відзначити, що так або майже так само виглядали всі французи, що потрапляли сюди в період Реставрації у Франції (1813–1830 рр.); й тільки в останню чверть століття того хронологічного проміжку, який розглядається, коли Париж поринув у чергову добу республіканських змов, образ представників цієї нації, котрі переселилися в Україну, втратив притаманний йому раніше національний колорит, все більше еволюціонізуючи в бік портрета середньостатистичного європейця.

Отже, вивчаючи проблему соціально-економічного буття іноземців в Україні у другій половині XVIII – в перших десятиліттях XIX ст. з етнографічної точки зору, можна констатувати, що:

- представники кожної з націй, які прибували сюди на еміграцію або тимчасове проживання, намагалися зберегти в недоторканості мову, культуру, навички, звички, обряди і навіть світосприйняття своєї історичної батьківщини;
- таким народам, як, наприклад, волохи, німці, голландці та французи, зазначена вище «консервація» вдавалася краще, що було зумовлено цілим рядом обставин, найважливішими з котрих слід вважати: а) наявність, образно кажучи, «за спинами» мігрантів власних держав із своїми традиціями, б) релігійними віруваннями переселенців, в) їх індивідуально-лінгвістичними особливостями;
- окремих же групам іноземців, навпаки, не вдалося втриматися у межах своїх національних традицій, і вони, менш ніж за століття втративши ці останні, повністю злилися з місцевим населенням;
- всі вихідці з-за кордону, незважаючи на їхню національність, залежно від того, проживали вони в межах великих населених пунктів чи у селах, саме за цією ознакою розподілялися, умовно кажучи, на «городян» та «провінціалів», причому кожному з цих типів були властиві свої «персональні» відмінності.
-

¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография Ф.Персона, 1865. – С.459.

² Там же – С.496.

³ Там же. – С.498.

⁴ Там же. – С.497.

⁵ Там же. – С.510.

⁶ Там же. – С.522.

⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.265.

- ⁸ Там же. – С.268.
- ⁹ Там же. – С.269.
- ¹⁰ Там же. – С.268.
- ¹¹ Там же. – С.268–269.
- ¹² Там же. – С.267.
- ¹³ Там же. – С.267–268.
- ¹⁴ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография *Ф.Персона*, 1865. – С.543.
- ¹⁵ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.265.
- ¹⁶ *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – М., 1970. – С.127.
- ¹⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография *Ф.Персона*, 1865. – С.528, 542–543;
- ¹⁸ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1865. – С.261, 262–263; *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – С.328; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в 1800–1825 годах. – М., 1970. – С.118.
- ¹⁹ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М., типография *А.Семена*, 1853. – С.294–295.
- ²⁰ Там же. – С.249.
- ²¹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Черниговская губерния. – Сост. Генерального Штаба подполковник *М.Домонтович*, действительный член Императорского Русского Географического общества. – СПб., типография *Ф.Персона*, 1865. – С.544.
- ²² Там же. – С.544–545.
- ²³ Там же. – С.543–544.
- ²⁴ Там же. – С.544.
- ²⁵ Там же. – С.544–545.
- ²⁶ Там же. – С.544.
- ²⁷ Там же. – С.544–545.
- ²⁸ Там же. – С.545.
- ²⁹ Там же. – С.543–544.
- ³⁰ Там же. – С.544.
- ³¹ Там же. – С.543–544.
- ³² Там же. – С.544–545.
- ³³ Там же. – С.545.
- ³⁴ *Арандаренко Н.* Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. – В 3-х частях. – Ч.2. – Полтава, в типографии губернского правления, 1849. – С.255.
- ³⁵ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – Харьков, типолитография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.952.
- ³⁶ Там же. – С.953.
- ³⁷ Там же. – С.953–954.
- ³⁸ Там же. – С.953.
- ³⁹ Там же. – С.952–953.

- ⁴⁰ Там же. – С.953.
- ⁴¹ Там же. – С.953–954.
- ⁴² Там же. – С.726–727.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же. – С.727.
- ⁴⁶ Там же. – С.726.
- ⁴⁷ Там же. – С.727.
- ⁴⁸ Там же. – С.727–728.
- ⁴⁹ Там же. – С.727.
- ⁵⁰ Там же. – С.727–728.
- ⁵¹ Там же. – С.727.
- ⁵² Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – С.265–266.
- ⁵³ Там же. – С.266.
- ⁵⁴ Там же. – С.265–266.
- ⁵⁵ Там же. – С.266.
- ⁵⁶ Там же. – С.265–266.
- ⁵⁷ Там же. – С.266.
- ⁵⁸ Там же. – С.266–267.
- ⁵⁹ Там же. – С.266.
- ⁶⁰ Там же. – С.267.
- ⁶¹ Там же. – С.267–268.
- ⁶² Там же. – С.268.
- ⁶³ Там же. – С.280.
- ⁶⁴ Там же. – С.267.
- ⁶⁵ Там же. – С.267–268.
- ⁶⁶ *Демидов А.Н.* Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году. – М., типография А.Семена, 1853. – С.300–301.
- ⁶⁷ Там же. – С.300.
- ⁶⁸ Там же. – С.301.
- ⁶⁹ Там же. – С.300–301.
- ⁷⁰ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. – Екатеринославская губерния. – Сост. Генерального Штаба капитан *В.Павлович*. – СПб., типография Департамента Генерального Штаба, 1862. – С.265.
- ⁷¹ Там же. – С.265–266.
- ⁷² Там же. – С.266.
- ⁷³ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1665 по 1905 год). – В 2-х томах. – Т.2. – XIX и начало XX века. – Харьков, типолитография «М.Зильберберг и сын», 1912. – С.952.